

Асноўныя прыёмы тэрмінатворчасці: на матэрыяле беларускай будаўнічай тэрміналогіі

Н.Я. Пятрова

Беларускі нацыянальны тэхнічны ўніверсітэт

Беларуская будаўнічая тэрміналогія аб'ядноўвае спецыяльныя найменні для абазначэння будаўнічых матэрыялаў і вырабаў, прылад працы, механізмаў, машын, прыбораў і прыстасаванняў, тэхналагічных аперацый і вытворчых працэсаў, аб'ектаў жыллёвага прызначэння, асобных памяшканняў і іх элементаў, дэталей і інш.

Будаўнічыя тэрміны ўтвараюцца паводле спосабаў словаўтварэння беларускай літаратурнай мовы: марфалагічнага, семантычнага і сінтаксічнага.

Марфалагічны спосаб утварэння з'яўляецца найбольш прадуктыўным у будаўнічай тэрміналогіі. Для стварэння будаўнічых тэрмінаў выкарыстоўваюцца наступныя разнавіднасці гэтага спосабу: суфіксальнае, прэфіксальнае, прэфіксальна-суфіксальнае, бяссуфікснае, аснова- і словаскладанне, абрэвіяцыя.

1. Суфіксальнае ўтварэнне.

Найбольш пашыраны ў будаўнічай тэрміналогіі. Прадуктыўнымі суфіксамі з'яўляюцца:

– **для назоўнікаў:**

а) -нн-, -енн- (-энн-): *адкручванне, агароджванне, адмотванне, апусканне, арміраванне, аслабленне, асвятленне, ваннаванне, выроўніванне, вымярэнне, зразанне, каванне, капанне, мураванне, перакрыжаванне, рассвідроўванне, рэзанне, распыленне, растварэнне, разбаўленне, разрэжванне, рыштаванне, ушчыльненне, фарбаванне і інш.*

б) -к-: *абцяжка, абшыўка, адвёртка, акантоўка, асадка, афарбоўка, клейка, насыпка, засаўка, здымка, клёпка,*

лакiроўка, лiнeйка, лoмка, мaркiроўка, мялка, мяшалка, над-рэзка, наладка, наметка, насадка, пайка, пракладка, створка, сушка, укладка, чыстка, этажэрка і iнш.

в) -нiк- (-льнiк-): аддзелачнiк, асвятляльнiк, ацяпляльнiк, будаўнiк, выключальнiк, загушчальнiк, затрымнiк, лiчыльнiк, награвальнiк, нагнятальнiк, рассейнiк, рамонтнiк, паяльнiк, пераклучальнiк, распыляльнiк, свяцiльнiк, ушчыльняльнiк і iнш.

г) -асць-: вадастойкасць, вiльгацеўстойлiвасць, вiльготнасць, выпукласць, гiбкасць, гучнасць, даўгавечнасць, закругленасць, клейкасць, моцнасць, мяккасць, паветрастойкасць, паўзучасць, порыстасць, трываласць, цвёрдасць, цягучасць, шчыльнасць і iнш.

д) -чык (-шчык): асфальцiроўшчык, араматуришчык, бетоншчык, гранiтчык, грузчык, залiўшчык, замершчык, зваршчык, змазчык, кладчык, кранаўшчык, наладчык, нарэзчык, паркетчык, праекцiроўшчык, разметчык і iнш.

е) -iн- (-ын-): велiчыня, вышыня, глыбiня, даўжыня, шырыня і iнш.

ё) -атар-: аклiматызатар, вентылятар, iзалятар і iнш.

ж) -ак- (-як-), -iк- (-ык-): абрэзак, вапняк, лoмiк, лoбзiк, разак, свярдзёлак, стаяк, iтапiк і iнш.

з) -ар- (-яр-): архiтэктар, арандатар, грэйдар, канструктар, муляр, цясляр, экскаватар, элеватар і iнш.

i) -iз- (-ыз-): бiтумiзацыя, глiнiзацыя, герметызацыя, iндустрыйлiзацыя, сiлiкатызацыя, смалiзацыя, унiверсалiзацыя і iнш.

– для прыметнiкаў:

а) -ан- (-ян-), -н-: архiтэктурны, бетонны, вертыкальны, дарожны, драўляны, жалезны, зборны, каменны, кансольны, металiчны, мяшаны, нахiльны, практычны, пясчаны, тэхнiчны, цагляны, шкляны і iнш.

б) -ов- (-ав-, -ёв-): абліцовачны, бытавы, вежавы, дахавы, жыллёвы, клеявы, колеравы, прамысловы, пакаёвы, разразны, рашоткавы, сталёвы, сцёкавы і інш.

в) -к-: вадкі, гнуткі, ломкі, плаўкі, пругкі, сыпкі і інш.

г) -іст- (-ыст-): вадзяністы, валакністы, гліністы, камяністы, пячаністы, смалісты і інш.

д) -льн-: выгінальны, драбільны, злучальны, нагнацальны, распыляльны і інш.

е) -ск-: дойлідскі, кавальскі, мулярскі, цяслярскі і інш.

– для дзеясловаў:

а) -ы- (-і-): драбіць, дрыліць, клеіць, масціць, піліць, цяслярыць, чарціць і інш.

б) -а- (-я-): выключаць, выцякаць, запаўняць, мазаць, мераць, мяшаць, распыляць, разгружаць, рэзаць, сыпаць і інш.

в) -ава- (-ява-, -ва-): абліцоўваць, будаваць, вапнаваць, габляваць, грунтаваць, заклёпваць, заліваць, замочваць, мураваць, пілаваць, перагароджваць, перакідваць, пераціраць, рамантаваць, тынкаваць і інш.

г) -ірава- (-ырава-): планіраваць, цэменціраваць і інш.

д) -ізава- (-ызава-): герметызаваць, сігналізаваць і інш.

е) -оўва-: перабудоўваць, перафарбоўваць, распрацоўваць, расшклоўваць, умацоўваць і інш.

2. **Прэфіксальнае ўтварэнне.** Пры дапамозе гэтага спосабу ўтварылася нязначная частка будаўнічых тэрмінаў. Найбольш пашыраны наступныя прыстаўкі:

– для назоўнікаў:

а) не- (ня-): неаднароднасць, непрамалінейнасць, несумяшчальнасць, неўзгаральнасць, няроўнасць, няўстойлівасць, няклейкасць, нетрываласць, няпругкасць і інш.

б) проці-: проціабледзяляльнік, проціакісляльнік, процізмакчальнік, проціўспенывальнасць і інш.

в) звыш-: звышустойлівасць, звышцягучасць і інш.

г) дэ-: дэкампазіцыя, дэкампрэсар, дэмантаж і інш.

д) перад-: *перадахалоджвальнік, перадкамера, перадкандэсант, перадпластыкатар, перадфільтр* і інш.

е) анты-: *антыакісляльнік, антызагушчальнік, антыўзгаральнік* і інш.

– для прыметнікаў:

а) без- (бяз-), бес- (бяс-): *безнапорны, бязлямачны, безударны, бескаркасны бясколерны, бястокавы, бяскранавы, бясцёкавы* і інш.

б) звыш-: *звышадчувальны, звышмоцны, звышправодны, звышцягучы* і інш.

в) не- (ня-): *негерментычны, нетрывалы, нягнуткі, няломкі* і інш.

г) супраць-: *супрацьпажарны* і інш.

– для дзеясловаў:

а) раз- (рас-): *раздрабіць, разбураць, разматаць, размачыць, расклеіць, расставіць, расфарбаваць, расчысціць* і інш.

б) за-: *замазаць, заклеіць, засыпаць, зашкліць, зацэментавать* і інш.

в) с- (са-): *стыкоўваць, сціснуць* і інш.

3. Прэфіксальна-суфіксальнае ўтварэнне.

Гэты спосаб не атрымаў асаблівага пашырэння ў беларускай будаўнічай тэрміналогіі. Асобныя лексемны з галіны будаўніцтва ўтварыліся шляхам далучэння прэфікса і суфікса, напрыклад: *абястлушчыць, абмазка, бяшумны, зазямліць, засечка, накаленнікі, нарукаўнікі, падаконнік, падрамнік, поручні, прыработка, развілак, разрэдзіць, распіліць, суцэльны* і інш.

4. Бясуфікснае ўтварэнне.

Часам будаўнічыя тэрміны ўтвараюцца шляхам адсячэння суфікса: *абagrэў, абмер, абпал, адвод, вежа, вывад, вываз, выгін, вынас, замер, замес, згіб, зліў, накол, наліў, разгіб, раскрой, распіл, скос, спуск, стык, увод, упор* і інш.

5. Аснова- і словаскладанне.

У беларускай мове найбольшае пашырэнне атрымала наступная словаўтваральная мадэль складаных будаўнічых тэрмінаў:

аснова назоўніка + інтэрфікс + аснова дзеяслова + суфікс: *асфальтаўкладчык, бетонаразмеркавальнік, бетонаўкладчык, блокаўкладчык, бярэнакатка, вапнамяшалка, вільгацэпаглынальнік, водаадводчык, водазабеспячэнне, воданагравальнік, газазваршчык, глінамялка, глінарэзка, гравіямойка, землечарпанне, караабдзірка, каменепадборшчык, клеэдрабілка, клеяварка, кроплеадбойнік, лістаўкладчык, пескасушылка, провадатрымальнік, пустотаўтваральнік, пылаадсмоктвальнік, пырскааддзяляльнік, растварамяшалка, трубаўкладчык, тэрмаізаляроўшчык, цечашукальнік, фарбацёрка, фарбамяшалка, фарбараспыльвальнік і інш.*

Некаторыя складаныя будаўнічыя лексемы ўтварыліся пры дапамозе наступнай мадэлі: **аснова назоўніка + інтэрфікс + назоўнік:** *газabalон, жалезабетон, пенафенапласт, шклокрэмнезіт, шкловалакно, шклоцэмент і інш.*

У будаўнічай тэрміналогіі дастатковае пашырэнне атрымалі **складаныя лексемы з нулявым суфіксам:** *бітумавоз, бярэнамер, бярэназвал, бярэнаспуск, бярэнацяг, вадамер, водаадвод, вадазліў, вугламер, даўжынямер, дымаправод, землявоз, напорамер, плітавоз, разьбамер, расходамер, сукарээ, цэлаправод, цэментавоз, шкларээ, шрубавёрт, шумамер і інш.*

6. Абрэвіяцыя.

Даволі часта будаўнічыя тэрміны ўтвараюцца ў выніку скарачэння словазлучэння. Сярод такіх лексічных адзінак можна вылучыць складанскарочаныя тэрміны і абрэвіятуры.

Складанаскарочаныя тэрміны атрымалі меншае распаўсюджванне ў будаўнічай тэрміналогіі. Часцей яны ўтвараюцца з часкі слова і цэлага слова, напрыклад: *варсаніт* (ворсавыя ніці), *сінгран* (сінтэтычны граніт) і інш. Найбольш

шае пашырэнне ў будаўнічай тэрміналогіі атрымалі так званыя “ініцыяльныя” абрэвіятуры, якія ўтвараюцца шляхам скарачэння словазлучэння, напрыклад: *ХБМ* (халодныя бітумныя мастыкі), *НБА* (навяское бурыйнае абсталяванне), *ПВР* (праект вытворчасці работ), *КВ* (кран вежавы), *АК* (аўтамабільны кран), *СМК* (спецыяльны мантажны кран), *МД* (машыны для будаўніцтва дрэнажу), *МБ* (машыны для абліцоўкі каналаў бетонам), *ДБК* (домабудаўнічы камбінат), *УТП* (уніфікаваны тыповы пралёт) і інш.

Семантычны спосаб утварэння будаўнічых тэрмінаў заключаецца ў тым, што з’яўленне новага тэрміна заснавана на пераасэнсаванні агульнаўжывальнага слова. У асобных крыніцах гэты спосаб носіць назву **тэрміналагізацыя**. Асноўнымі відамі такога семантычнага пераўтварэння з’яўляецца метафара і метанімія. Для беларускай будаўнічай тэрміналогіі характэрна метафарычнае выкарыстанне агульнаўжывальных слоў у ролі тэрмінаў. Большасць будаўнічых тэрмінаў з’яўляецца ў выніку асацыяцый на аснове падабенства з агульнаўжывальнымі словамі. У такім семантычным пераўтварэнні часцей удзельнічаюць агульнаўжывальныя словы наступных тэматычных груп:

а) **часткі цела чалавека**: *нага* (кроквенная), *рабро* (страхі), *галава* (балта), *шчака* (‘бакавая частка паверхні блока’), *шыйка* (рэйкі) і інш.;

б) **назвы жывёл**: *сабакка* (замка), *кошка* (палевага малатка), *баранчык* (‘гайка з двума вушкамі’), *бык* (‘прамежкавая апора маста’) і інш.;

в) **назвы прадметаў быту і дэталей адзення**: *фартух* (апорнай часткі), *чарпак* (экскаватара), *кажух* (‘пакрыццё з жалеза для ізаляцыі’) і інш.

г) **назвы прадуктаў харчавання**: *цеста* (цэментнае), *малако* (вапняковае), *аладка* (бетонная), *мука* (цэментная), *лёд* (блочны) і інш.;

д) *назвы ўласцівасцей, адчуванняў, іншых характарыстык чалавека*: *узрост* (бетону), *стомленасць* (матэрыялу), *крок* (цвікоў) і інш.

Падабенства, якое служыць для развіцця другасных значэнняў слоў, можа быць наступным:

а) *падабенства формы, знешняга выгляду*: *лябёдка* ‘самка лебедзя’, ‘машына для падымання грузаў’; *вянок* ‘упрыгожанне з кветак, сплеченых у кружок’, ‘род бяргавых зрубаў’; *барабан* ‘музычны інструмент’, ‘цыліндрычная або шматгранная частка будынка, якая падтрымлівае купал’; *лента* ‘стужка’, ‘малярная прылада’ і інш.;

б) *падабенства функцый*: *сківіца* ‘кожная з дзвюх костак твару’, ‘дэталі механізма, прызначаная для захоплвання або раздраблення чаго-небудзь’; *палец* ‘адна з пяці рухомых частак кісці рукі’, ‘валік або стрыжань у будаўнічых машынах для захвату іншых частак механізма’; *нага* ‘адна з дзвюх ніжніх канечнасцей чалавека’, ‘апора, ніжняя частка мэблі, пабудовы’ і інш.;

в) *падабенства формы і функцый*: *коўш* ‘шырокая круглая пасудзіна з ручкай для зачэрпвання вадкасці’, ‘вялікае металічнае прыстасаванне ў розных механізмах, якое служыць для зачэрпвання, разлівання і пад.’; *люлька* ‘калыска’, ‘вісячы памост для падымання на вышыню рабочых, будаўнічых матэрыялаў’; *кастыль* ‘апора для чалавека’, ‘металічны шпень, які забіваецца ў шпалу для прымацавання да яе рэйкі’ і інш.

Часам пераасэнсаванне адбываецца на ўзроўні ўжо гатовага тэрміна іншай галіны навукі ці тэхнікі. Вышэйдзначаныя пераўтварэнні, якія ў лінгвістычнай літаратуры атрымалі такую назву, як **транстэрміналагізацыя**, уласцівы і будаўнічай тэрміналогіі: *ферма* (*сельскагаспад.* ‘жывёлагадоўчае прадпрыемства’, *буд.* ‘канструкцыя са злучаных паміж сабой металічных ці драўляных брускоў’), *шпрыц* (*медыц.* ‘медыцынскі інструмент для ўвядзення лекаў у арганізм’, *буд.*

‘будаўнічы інструмент для герметызацыі стыкаў, для нанясення замазак і паст’), *пісталет* (вайск. ‘агнастрэльная зброя’, буд. ‘будаўнічы інструмент’), *дыяфрагма* (медыц. ‘сухажыльна-мышачная перагародка, якая аддзяляе грудную поласць ад брушной’, буд. ‘рашотчаты элемент прасторавай канструкцыі, здольны павялічыць яе трываласці’) і інш.

Сінтаксічны спосаб утварэння з’яўляецца вельмі прадуктыўным у будаўнічай тэрміналогіі. Тэрміны-словазлучэнні ў галіне будаўніцтва найбольш часта з’яўляюцца па наступных мадэлях:

- **прыметнік + назоўнік**: *выбухованепранікальная абмотка, вытворчае памяшканне, генеральны праекціроўшчык, інжынерная геадэзія, маштабная лінейка, паркетныя работы, прамысловае будаўніцтва, эталонны малаток* і інш.;

- **назоўнік + прыметнік**: *аб’ект будаўніцтва, акно глухое, бетон лёгка, будынак шматпавярховы, вежа пылавыцяжная, дах мансардавы, сцяна тарцовая* і інш.;

- **назоўнік + назоўнік**: *абпал цэглы, апрацоўка драўніны, дах будынка, кладка валікам, насціланне падлогі, сцяна будынка* і інш.

Асаблівасцю беларускай будаўнічай тэрміналогіі з’яўляецца наяўнасць састаўных тэрмінаў з кампанентам-сказам тыпу *краны, якія манціруюцца на будынку* і інш.

Такім чынам, аналіз словаўтваральных асаблівасцей беларускай будаўнічай тэрміналогіі сведчыць аб супадзенні асноўных сродкаў тэрмінатворчасці з адпаведнымі сродкамі словаўтварэння агульнаўжывальных лексем.